
Fragmente de statui din bronz descoperite în castrul roman de la Ilișua (jud. Bistrița Năsăud)

Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU

Cuvinte cheie: Ilișua, statui bronz, statuie drapată, *calcei*, reciclare bronz.

Keywords: Ilișua, bronze statues, draped statue, *calcei*, bronze recycling.

În mediul provincial roman descoperirile de obiecte din bronz și sticlă sunt printre cele mai prețioase cunoscându-se valoarea lor deosebită și practica reciclării acestor materiale în antichitate. Între acestea se numără și statuile de bronz.

În castrul auxiliar de la Ilișua¹, în cursul cercetărilor din 1983², într-un context aparținând celei de-a treia faze de funcționare a castrului, din piatră, s-au descoperit în bastionul sudic de la *porta praetoria* (amplasată la mijlocul laturii de NE a castrului) o serie de fragmente de la statui din bronz³. Contextul descoperirii a putut fi interpretat ca un depozit de material colectat spre refolosire. Cele douăzeci de fragmente care fac obiectul lucrării de față, cele mai multe de mici dimensiuni (de până la 10-15 cm), au fost suplimentar afectate de incendiul care distrusese evident zona în care erau depozitate.

Dacia este una dintre provinciile de unde este cunoscut un număr mare de descoperiri de statui din bronz raportat la durata existenței sale, chiar dacă majoritatea în stare fragmentară. Pentru proiectul de cercetare de lungă durată început de autoare în 2008⁴ sunt de interes mai ales descoperirile făcute în castru (Pl.1/1). Nu pentru toate este însă cunoscut sau asigurat contextul descoperirii. Importanța lotului de la Ilișua este deci deosebit de mare. În cadrul unui astfel de studiu sunt de analizat, pe lângă statuile propriu-zise, și bazele de statui, respectiv inscripțiile care menționează statuile din bronz. Prin dimensiuni, formă și detaliile pe care le prezintă aceste baze pot fi deosebit de elocvente⁵.

-
- 1 Pentru o bibliografie a sitului vezi Protase, Gaiu, Marinescu 1996-1997; Gaiu, Zegrean 2011; Găzdac, Gaiu, Marchiș 2011; Nemeti 2014.
 - 2 Doresc să mulțumesc domnului dr. Corneliu Gaiu pentru permisiunea de a analiza aceste fragmente și amabilitatea arătată în cursul documentării lor.
 - 3 Prima mențiune - destul de vagă de altfel, fără descriere sau ilustrație - a descoperirii precum și identificarea fragmentelor ca aparținând unei statui înfățișând un personaj masculin: Protase, Gaiu, Marinescu 1996-1997, p. 41-42, 69-70. - Precizările referitoare la context îi aparțin domnului C. Gaiu (2011).
 - 4 Obiectul inițial concret al proiectului - devenit ulterior o investigație mai amplă (în desfășurare) asupra „Statuilor din bronz din Dacia și Moesia inferior” - l-a constituit un lot de fragmente de statui din bronz din colecțiile Muzeului Național de Antichități (azi parte a Institutului de Arheologie „Vasile Pârvan”) provenind din săpăturile desfășurate la finele secolului al XIX-lea sub conducerea lui Gr.G. Tocilescu în castrul de la Răcarii de Jos, jud. Dolj. Dintre acestea cele mai reprezentative fragmente au fost publicate chiar de Tocilescu (Tocilescu 1900, 140, fig. 78). În anii '70 ai secolului trecut ele au fost distribuite Muzeului Național de Istorie a României și Muzeului Olteniei - Petculescu (ed.) 2003, cat. nr. 11-12; Bondoc, Gudea 2009, 288-290. Extinderea proiectului s-a decis în contextul contactelor cu proiectul internațional organizat de Germania „Römische Grossbronzen am UNESCO-Welterbe Limes” și rezultatele acestuia, mai ales cele de ordin metodologic.
 - 5 vezi de exemplu analizele realizate de Sarnowski 1989; Diaconescu 2005.

Cristina-Georgeta ALEXANDRESCU, Institutul de Arheologie „Vasile Pârvan”, e-mail: cgetalexandrescu@gmail.com

Pe teritoriul Imperiului statuile de bronz descoperite în castre (de legiune și auxiliare) datează din secolul al II-lea până la căderea limesului 259/260 (Germania-Raetia) respectiv sfârșitul provinciei (în cazul Daciei)⁶. În baza materialului arheologic existent se constată o preponderență la începutul secolului al III-lea. Pentru zona germano-raetică această observație este confirmată și de bazele de statui (Antoninus Pius-Maximinus Thrax)⁷. Cele 18 localități din Dacia cartate pe **Pl. 1/2** se referă la baze de statui⁸ date în intervalul domniilor împăraților Hadrian și Gallienus.

Statuile erau reprezentări ale împăraților și împărăteselor/familiei imperiale, dar și statui de cult sau votive. Semnificativă este concluzia cercetării de specialitate privind locul expunerii acestora în castre: în *principia* (curtea interioară), dar și pe porți sau în așezarea civilă⁹.

Statuile din bronz descoperite în Dacia – considerații generale

Statuile de mari dimensiuni erau turnate în tehnica „cerii pierdute” prin modelare indirectă, respectiv prin folosirea de tipare pentru diferitele părți ale piesei; modelele de bronz puteau fi copiate în ceară, servind la rândul lor ca „prototipuri”¹⁰. Procedul oferea avantajul economiei de material și posibilitatea reutilizării modelului. Statuile puteau fi duse la mare distanță de locul confecționării lor și acolo să devină puncte de pornire pentru altele, de aici derivând și dificultatea circumscrierii și localizării unor ateliere. Mai ales în privința statuiilor de mari dimensiuni se pleacă (cu argumente mai ales de ordin economic) de la ideea ca acestea erau realizate în ateliere de pe lângă orașe/centre mari cum ar fi Köln, Augsburg, Mainz, Novae¹¹. Turnarea din mai multe bucăți ulterior montate într-un întreg, ceea ce permitea și schimbarea portretului și nu a statuii (mai ales pentru cele imperiale din secolul al III-lea!)¹² a fost observată atât la statuile din Italia cât și pe cele din provincii. În ultimul caz s-a constatat chiar obiceiul utilizării mai multor elemente componente¹³.

După turnare suprafața statuiilor era prelucrată în vederea remedierii urmelor procesului de fabricație și a unor eventuale vicii de turnare și a uniformizării aspectului (în varii proceduri). În unele cazuri de realiza și decorarea la rece și ornamentarea prin inserții de material diferit (pentru efectul policrom) sau aurire.

Analiza statuiilor din bronz, descoperite de cele mai multe ori sub formă de fragmente, pornește de la ordonarea acestora în funcție de eventuale detalii recognoscibile. Astfel sunt de menționat între statuile din bronz descoperite în Dacia¹⁴ reprezentări de oameni și animale. În primul mare grup sunt incluse părți din corp, veșminte, attribute, acestea din urmă mai ales fiind definitorii în identificarea reprezentărilor de divinități. Frecvent este vorba de fragmente de la statui loricăte, înfățișând cel mai adesea împărați. Reprezentări feminine sunt mai rare și, în Dacia, identificate mai ales în baza portretelor¹⁵.

Pe lângă identificarea formei inițiale a statuii și/sau a personajului reprezentat, de interes deosebit sunt detaliile tehnice și tehnologice de fabricare și eventual ornamentare (de exemplu aurirea sau prelucrarea la rece), diferitele reparații, precum și urmele distrugerii statuiilor (lovituri, tăieturi etc.). Aceste aspecte, observabile mai

6 Categoria statuiilor din bronz și bazelor de statui date în secolele al IV-lea - al V-lea este deosebit de importantă - vezi Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 192-197, 202-203; Sarnowski 2014.

7 Kemkes, Sarge 2009, 136-137, 144-145.

8 A. Diaconescu diferențiază, în baza dimensiunilor acestora, între statui în picioare, bust, ecvestre și în quadrigă.

9 Sarnowski 1989; Stoll 1992, 107-139; Sarnowski 2005, 223; Kemkes, Sarge 2009, 144-145; Stoll 2014.

10 Bibliografia referitoare la tehnica turnării statuiilor din bronz este deosebit de vastă - Formigli (cur.) 1999; Lahusen, Formigli 2001; vezi sintetic, mai ales pentru descoperirile din mediul provincial roman, Janietz Schwarz, Rouiller 1996, 53-78; *Gebrochener Glanz*, 167-179.

11 Sarnowski 1989, 111-113; C. Pop, în: Petculescu (ed.) 2003, 39; pentru un studiu special (completat cu analize de detalii referitoare la tehnică și tehnologie) dedicat producției de statui din bronz în nordul Italiei în sec. I-III p.Chr. vezi Salcuni, Formigli 2011; pentru provinciile romane nord-apusene vezi *Gebrochener Glanz*.

12 Cum este cazul portretului - lucrat separat și montat pe statuie (cel mai probabil tip „Panzerstatue”) - împăratului Severus Alexander descoperit la *Carnuntum*, în așezarea civilă sau cele al împăratului Gordian al III-lea descoperite în castrul de la Niederbieber respectiv în râul Jantra, lângă Nicopolis ad Istrum: vezi Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 172, 188 și 189 (cu bibliografia).

13 Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 163; Salcuni, Formigli 2011; *Gebrochener Glanz*.

14 Pentru bibliografia acestei categorii de materiale arheologice vezi Gamer 1969; Pop 1978; C. Pop, în: Petculescu (ed.) 2003, 34-39; Petculescu (ed.) 2003, 89-95; Diaconescu 2005; Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 153, 154, 159, 179 și 189; Bărbulescu 2015, 105; Alexandrescu (sub tipar).

15 De exemplu Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 153, 154; Petculescu (ed.) 2003, cat. nr. 1e, 2; Diaconescu 2005; Bondoc, Dincă 2003, cat.nr. 42.

ales prin autopsierea directă a fragmentelor pe ambele fețe lipsesc sau nu sunt ilustrate în publicațiile inițiale, fiind deci de interes reluarea analizei. Nu de puține ori această investigare directă a oferit indicii prețioase pentru interpretarea și valorificarea fragmentelor.

Identificarea statuiilor de bronz sunt în sine un subiect sensibil și deloc ușor de întreprins¹⁶. Între cele douăzeci de fragmente care formează lotul de la Ilișua (vezi catalogul anexat), se remarcă trei, numite convențional Fragmentele nr. 1, 2 și 20. Toate aparțin grupei de statui de oameni purtând veșmânt drapat și provin de la două sau trei statui reprezentând personaje feminine. În continuare vor fi evidențiate informațiile care au putut fi obținute în urma analizei fragmentelor, începând cu cele de ordin tehnic și continuând cu cele de ordin iconografic.

Observații de ordin tehnic asupra fragmentelor de statui de la Ilișua

În general se poate spune că turnarea statuiilor de la care provin fragmentele a fost de calitate bună, cu execuția remedierilor și reparațiilor necesare și o prelucrare la rece a suprafețelor. În stadiul actual aceste reparații sunt foarte vizibile, fie datorită lipsei peticelor (acestea sărind printre primele la încercarea de spargere/micșorare a bucăților mari) fie datorită faptului că sunt identificabile doar prin orificiile practicate pentru ele. Niciunul dintre fragmente nu prezintă urme de decor. Nu se poate decide în ce măsură urmele de ardere/ deformările sunt datorate incendierii zonei unde au fost găsite sau chiar/ și încercărilor de mărunțire a statuiilor¹⁷. Depunerile vizibile cu ochiul liber pe fragmente se diferențiază între cele negru-antracit de la Fragmentele 1, 14 și 15 și cele verde-gălbui, cu grăunți de nisip și pietriș fin atașat de bucățile de bronz, de pe Fragmentele 4-7, 16, 19 și 20.

Marginea superioară a Fragmentului nr. 1 este evidentă ca margine de element de turnare. La fel este cazul la partea inferioară a Fragmentului nr. 2.

Tijele distanțier pentru fixarea și stabilizarea miezului din lut în timpul turnării, de obicei din fier și cu secțiuni pătrate, îndepărtate ulterior, lăsau în urmă orificiile unde erau fixate, acestea necesitând acoperirea. Aceasta se realiza fie prin baterea unei biluțe de metal din afară spre interior, fie prin pregătirea aplicării și aplicarea unui petic de mici dimensiuni. Pe fața interioară a Fragmentelor nr. 1 și 2, sunt vizibile aceste orificii, prezentând formă rectangulară/pătrată de mici dimensiuni. Pe fața exterioară acestea nu sunt vizibile, fiind deci acoperite prin baterea perlei din bronz direct, fără petic. Este important de subliniat faptul că în Dacia este astfel observabilă o tehnică asupra căreia s-a atras atenția abia de curând în cadrul cercetărilor dedicate asupra statuiilor din bronz din provinciile de la nord de Alpi¹⁸. În cazul Fragmentului nr. 13 este posibil să fie păstrat doar o parte din patul pregătit pentru acoperirea orificiului de tijă cu un petic, acum sărit. La fel la Fragmentul nr. 5 și la nr. 7. Acestea sunt foarte deteriorate și prezintă depunere pe suprafață ceea ce îngreunează identificarea. La Fragmentul nr. 18, pe fața interioară este posibil să fie tot un asemenea orificiu, acoperit la exterior.

Pe suprafața exterioară a Fragmentului nr. 2 este interesant, atât în privința tehnicii cât și în ceea ce privește expunerea statuii, un detaliu referitor la reparațiile de după turnare. Se poate vedea astfel că au fost remediate doar zone strict vizibile privitorului în contextul în care statuia va fi fost expusă la o înălțime de peste 1,90 m (dacă luăm în considerare fixarea pe o bază de statuie similară celor de la Kleiner Feldberg sau de la Ilișua¹⁹) iar vârful de pantof era poziționat în partea cea mai de jos a acesteia.

Pe interiorul Fragmentul nr. 1 este evidentă la interior linia de joncțiune a două plăci de ceară (Pl. 2/7-8) precum și numeroasele reparații făcute după turnare (Pl. 2/2,4,5).

La Fragmentele nr. 1 și 3 sunt vizibile la interior (Pl. 2/7, 3/5) urmele perilor pensulei cu care a fost aplicată ceara precum și, la exterior, urmele de pilă (Pl. 2/6, 3/5).

Celelalte fragmente din lotul de la Ilișua sunt prea mici și prea deteriorate pentru a putea fi identificate mai exact (Fragmentele nr. 4, 6-12, 15-18). Datorită arderii secundare aspectul lor este suplimentar afectat (mai ales la Fragmentele 5, 7, 13). Interesante sunt însă o serie de observații tehnice privind realizarea statuiilor. În comparație cu fragmentele mai mari se pot încerca grupări, spre exemplu după vălurirea pe care o prezintă Fragmentele nr.

16 În privința celor de la Răcarii de Jos, de exemplu, la ora actuală un indiciu îl oferă comparația fragmentelor de *pteryges* cu decor cu statui similare din piatră, putând astfel fi sesizate cel puțin trei variante, deci emite ipoteza provenienței de la trei statui diferite.

17 Referitor la mărunțirea statuiilor vezi Janietz 2000, 184; Kemkes, Sarge 2009, 135.

18 La statuile din bronz din Italia s-a constatat predilecția pentru utilizarea peticelor și în acest caz - vezi Gebrochener Glanz, 172-173.

19 vezi mai jos notele 29 și 32; în acest sens a se vedea și bazele de statui din bronz (sec. al III-lea) din castrul de la Novae (Sarnowski 1989, fig. 8).

13 și 19 sau urmele de pilire de pe suprafața Fragmentelor nr. 1, 2, 6, 8, 10-12, 17, 20. Acestea din urmă nu sunt însă decât un indiciu asupra ameliorării aspectului suprafeței și nu argumentează apartenența la aceeași statuie.

Fragmentele de statui de la Ilișua

FRAGMENTUL NR. 1 (Pl.2 și 7)

Cel mai mare fragment din lot provine de la o statuie reprezentând o figură umană în picioare, sprijinindu-se în piciorul stâng, purtând un veșmânt drapat și este de localizat pe piciorul stâng. Datorită delicateții reprezentării și înălțimii aproximative (mărime naturală) tindem să credem că este vorba de o reprezentare feminină.

Pentru considerații privind un anume tip al statuii inițiale și eventuale diferențieri sau ipoteze în privința identificării personajului (divinitate sau împărăteasa etc.) nu avem destule argumente. Reconstituirea grafică ipotetică (Pl.9/1) trebuie luată doar cu titlu de exemplificare. Nu este posibilă nici măcar alegerea între personaj uman sau divin, cu atât mai mult cu cât este cunoscută practica reprezentării împărăteselor și altor doamne romane în postura unei divinități (Ceres, Fortuna, Victoria etc.).

FRAGMENTUL NR. 2

Ușor identificabil și de poziționat, Fragmentul nr. 2 (Pl. 3/1-4 și 8/1) provine de la o statuie în picioare înfățișând o *matrona*, cel mai probabil o împărăteasă (mai ales dacă se ține cont de dimensiunile inițiale ale statuii, cel mai probabil o dată și jumătate²⁰ sau de două ori cele reale). Este reprezentat un vârf de *calceus* vizibil de sub *chiton*-ul lung, bogat drapat. Spre exemplificare menționăm doar două statui mai bine păstrate, interesante și pentru exemplificarea unor situații privind „soarta” statuiilor din bronz: păstrarea lor s-a datorat unor situații speciale (calamitate naturală, protecție intenționată). Este vorba de o statuie a Liviei descoperită la Herculaneum²¹ și un exemplar de statuie din bronz înfățișând o împărăteasă din dinastia Severilor (probabil Fulvia Plautilla) descoperită la Sparta, acum în muzeul din Atena (h 1,85 m)²². Acestea poartă veșmintele caracteristice bogat drapate și mai mult sau mai puțin detaliat reprezentate în bronz precum și același gen de încălțăminte. În ultimul caz se remarcă distrugerea intenționată a feței. Statuia nu a fost totuși complet distrusă prin fragmentare în vederea recuperării materialului ci (caz extrem de rar!) a fost îngropată spre protejare.

FRAGMENTUL NR. 20

Deși de mici dimensiuni, detaliile vizibile permit poziționarea Fragmentului nr. 20 (Pl. 6/6 și 8/2) pe antebrațul unei reprezentări de personaj feminin purtând un *chiton* prins pe antebraț cu butoni/nasturi, după moda grecească. Există numeroase exemple atât între statui cât și în pictura murală care pot facilita vizualizarea statuii inițiale (Pl.9/2). Și despre aceasta statuie nu se poate decât menționa posibilitatea că ar fi reprezentat o împărăteasă sau o divinitate (e.g. Nemesis, Fortuna etc.).

„Soarta” statuiilor din bronz

Este cunoscută de-a lungul istoriei practica distrugerii statuiilor și mai ales a portretelor, în primul rând în urma unei *damnatio memoriae*²³. Motivele puteau fi însă diferite în cazul unor statui de divinități, de exemplu²⁴. De la mijlocul secolului al III-lea este atestată distrugerea statuiilor (nu doar a celor din bronz) de către diferitele populații care pătrund pe teritoriul fostelor provincii²⁵, precum și tezaurizarea metalului sau ascunderea în vederea recuperării ulterioare.

Reutilizarea materialului (piatră sau metal) era un procedeu uzual. Cum exact funcționa sistemul de colectare și distribuire de material metalic în vederea reciclării nu este clar²⁶. În orice caz era necesară mărunțirea statuiilor,

20 Această dimensiune s-a constatat a fi foarte frecvent întâlnită în zona frontierelor Imperiului pentru statuile de împărați - M. Kemkes, în: *Gebrochener Glanz*, 115.

21 Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 26.

22 Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 161.

23 vezi și *supra* nota 12. Pentru exemple din zona Dunării de Jos: Sarnowski 1989, 99-102; Lahusen, Formigli 2001, cat. nr. 157, 159, 179, 189; Milceva 2005, cat. nr. 30.

24 Subiectul tratamentului la care au fost expuse statuile în antichitate, la un moment mai apropiat sau mai îndepărtat de data realizării lor constituie obiectul unei adevărate direcții de cercetare. Referitor la o serie de cazuri exemplare menționăm aici doar Anghel 2007; Myrup Kristensen, Stirling (eds.) 2016.

25 Sarnowski 1989 (fragmente atribuibile aceleiași statui găsite pe o arie largă, în diferite „depozite”); Kemkes, Sarge 2009, 135; Rasbach 2014; C. Wenzel, în: *Gebrochener Glanz*, 163-165.

26 Unele dintre cele mai cunoscute exemple de depozite de material provenit din statui din bronz sunt cele din zona *Capitolium*-ul de la Verona (vezi mai nou Salcini, Formigli 2011 cu bibliografia) și de la Augusta Raurica (*insula* 28), ultimul

spargerea în mai multe bucăți și/sau tăierea, în cazul în care grosimea peretelui statuii o permitea²⁷. Elementele pline cu plumb sau cu pereți prea groși nu puteau fi luate decât ca atare. Dovadă sunt frecvențele descoperiri de degete, labe de picior sau copite, deci acele elemente care, pentru stabilizarea ansamblului, aveau plumb la interior. Ulterior, în vederea topirii propriu-zise, urma un nou proces de micșorare a fragmentelor. Dat fiind că în puținele cazuri în care s-au găsit depozite de material este vorba de fragmente de la mai multe statui²⁸ se poate presupune că meșterul respectiv alegea fragmentele în funcție de necesarul său și mai ales posibilitățile tehnice pe care le avea ulterior la dispoziție.

Fragmentele de statui din bronz de la Ilișua pot să fi provenit din castru sau din împrejurimi. Dimensiunile la care au fost reduse fragmentele permiteau un transport pe distanță mai lungă, așa încât puteau să fi fost colectate și de mai departe. Urmele de distrugere violentă/lovituri și de tăiere au putut fi observate pe Fragmentele nr. 1, 3, 8, 9, 12.

Și în privința reutilizării acestor fragmente chiar în aria castrului există argumente. Funcționarea la Ilișua a unor ateliere care prelucrau bronz este atestată, existând cel puțin în principiu nevoia de material²⁹. Interesant este pentru mediul provincial roman aspectul reutilizării fragmentelor de statui din bronz pentru baterea de monedă falsă. Și la Ilișua pare să se fi întâmplat aceasta, dovadă fiind descoperirea de monede false, între acestea un exemplar rebutat/semifinisat³⁰ (dovedind producerea locală a monedei) tot în 1983, chiar în bastionul de SE de la *porta praetoria*. De curând a fost publicat un caz de atelier de falsificat monedă din zona Hambacher Forst pe Rin, datat în secolul al III-lea p.Chr. alături de monede false finisate, au fost găsite fragmente de statui din bronz, metal deja topit și semifabricate³¹.

Considerații privind posibilitățile de identificare

Este cunoscut faptul că statuile din bronz nu erau o raritate în castru. De exemplu în castrul de *numerus* (0,7 ha) de la Kleiner Feldberg în Taunus s-a descoperit o bază de statuie pentru Iulia Mamaea (lățime corp bază 90 cm)³², considerată ca fiind cel mai bine păstrat exemplar de pe frontiera romană deoarece s-a găsit și cornișa, lucrată separat. Pentru împărătesele din dinastia Severilor, începând cu Iulia Domna, propaganda de tipul *mater castrorum* a fost foarte răspândită, manifestându-se tocmai prin dedicații și statui³³.

Materialul epigrafic descoperit în castrul de la Ilișua și în împrejurimile acestuia, *in situ* sau refolosit în antichitate și/sau ulterior numără și o serie de baze de statui³⁴. Din păcate acestea nu pot fi luate în considerare în analiza statuiilor din bronz decât cu titlu orientativ, multe dintre ele fiind foarte fragmentar păstrate. Sunt astfel atestate atât dedicații către împărați și membri ai familiei imperiale, cum ar fi Iulia Mamaea și fiul său, împăratul Severus Alexander, cât și baze de statui de divinități.

La Ilișua a fost descoperit în poziție secundară corpul unei baze de statuie (116x84x55 cm), dedicație în onoarea împărătesei Iulia Mamaea realizată de *ala Tungrorum Frontoniana Alexandriana* în timpul guvernatorului Iasdius Domitianus³⁵. Și în acest caz, ca și la Kleiner Feldberg, monumentul avea plinta și cornișa lucrate separate (și deci acum nepăstrate), neputându-se stabili dacă baza purtase o statuie din bronz³⁶.

În lipsa unor elemente de datare sau indicii de identificare suplimentare nu se poate decât specula referitor la posibila identitate a statuiilor de la care provin fragmentele găsite în 1983. Tindem deci să propunem ipoteza

beneficiind - la un oarecare interval față de momentul descoperirii - de un studiu de detaliu deosebit de important pentru cercetarea de profil: Janietz Schwarz, Rouiller 1996; Janietz 2000.

27 vezi de exemplu Janietz 2000, 184; Rasbach 2014; M. Mirschenz, în: *Gebrochener Glanz*, 143-151; C. Veen, în: *Gebrochener Glanz*, 155-157.

28 M. Kemkes, în: *Gebrochener Glanz*, 131-133.

29 Gaiu 2011.

30 Sestert imitând o emisiune Antoninus Pius, turnat în tipar bivalv cu ciot de pe canalul de turnare și bavură marginală - Găzdac, Gaiu, Marchiș 2011, 119, cat. nr. 233, pl.VII.3. Despre alte exemplare de monedă falsă descoperite în castrul auxiliar vezi Găzdac, Gaiu, Marchiș 2011, 15 și cat. nr. 156, 204, 381.

31 C. Klages, în: *Gebrochener Glanz*, 158-159.

32 CIL XIII 7495 (4, p.127) = AE 1893, 37; M. Kemkes, în: *Gebrochener Glanz*, 114-115, fig. 6.

33 eg Echzell, Murrhardt, Kleiner Feldberg. - Importante în acest sunt și descoperirile de portrete de la Porolissum - Petculescu (ed.) 1993, cat. nr. 1 și 2.

34 Gaiu, Zăgorean 2011, 24-26, cat. nr. I.1.1, I.1.3 și I.1.4, 26-28, cat. nr. I.2.1, I.2.2, I.2.3, I.2.5; Piso 2013, 48-51.

35 CIL III 798; Gaiu, Zăgorean 2011, 68-69, cat. nr. I.1.3.

36 Vezi referitor la indiciile oferite de urmele de fixare a statuiilor Sarnowski 2005, 227-228 și fig. 4; Diaconescu 2005, pl. 69.

identificării uneia dintre statui cu cea a unei împărătese din dinastia Severilor, poate chiar Iulia Mamaea. Altă ipoteza ar fi cea a unei divinități, în baza atestărilor epigrafice fiind cel puțin probabile Fortuna și Nemesis.

Semnificativă rămâne observația că în lotul de la Ilișua sunt recognoscibile cel puțin trei statui de la care provin fragmentele și că acestea reprezentau personaje feminine. Pe de altă parte, fiind fragmente de dimensiuni mici și cunoscându-se practica antică a turnării din mai multe bucăți, uneori cu utilizarea unor forme de proveniență diferită combinate pentru o singură statuie, nu se poate exclude nici apartenența la aceeași statuie a cel puțin două dintre ele. Totuși, în baza dimensiunilor, Fragmentele nr. 1 și 2 discutate aici nu pot aparține aceleiași statui.

Stadiul cercetării acestei categorii de material arheologic este mai avansat în zona germano-raetică. Rezultatele cercetărilor interdisciplinare din ultimii ani³⁷, mai ales în ceea ce privește utilitatea și amploarea diferitelor analize de material sunt un ajutor deosebit pentru continuarea cercetărilor în zona Dunării de Jos în cadrul cărora lotul de la Ilișua, alături de materialul epigrafic descoperit, ocupă un loc deosebit de important atât prin reprezentarea personajelor feminine cât și prin detaliile tehnice oferite³⁸.

Anexă: CATALOGUL FRAGMENTELOR DE STATUI DE LA ILIȘUA³⁹

Fragmentul nr. 1: fragment dintr-o statuie în picioare, cu veșmânt lung drapat (Pl.2/1-8;7).

MJBN, inv. nr. 24511

Stare conservare: fragment, depuneri roșii, verzi-gălbui, în interfald negru-antracit.

Dimensiuni: 50 x 35,5 până la 9 cm x 0,2-0,5 cm.

Observații material: aspect brun roșcat.

Conexiuni în cadrul lotului: seamănă ca aspect cu Fragmentele 14, 15, 16 eventual și 5 și 19.

Observații localizare pe obiect: zona piciorului stâng, genunchi; sunt evidente marginile elementului de turnare la marginile de sus și de pe latura dreaptă, jos.

Observații tehnice: urme de pilă; pe interior linie joncțiune plăci de ceară; puncte în care s-au păstrat petice (unul mare 3,5x3 cm, trei mai mici), altele două sunt sărite (2x1 cm). În patru puncte pe interior se observă urmele pătrate ale tijelor de turnare. De asemenea sunt vizibile la interior într-unul dintre faldurile dinspre marginea laterală a fragmentului urmele unei unelte cu vârfuri boante /degete? similare celor observate și la interiorul Fragmentului nr. 19 (Pl.6/5).

Observații lucru la rece și reparații: petice, unele margând până pe verso, unele sărite.

Observații distrugere: urme de spargere, lovituri.

Fragmentul nr. 2: fragment din partea inferioară a unei statui în picioare reprezentând un personaj feminin (Pl.3/1-4;8/1).

MJBN, inv. nr. 24512

Stare de conservare: fragment cu marginea inferioară vizibilă ca margine de element.

Dimensiuni: 13 x 18 x 6,7 – 8 cm (adâncime); lățimea labeli piciorului cca. 10 cm; grosime perete cca. 0,3 cm.

Observații material: verzui roșiatic până la bronz (aspect rezultat în urma curățării fragmentului); numeroase urme de bule de aer – aspect spongios.

Observații localizare pe obiect: fragment din partea inferioară a unei statui în picioare reprezentând un personaj feminin; este vizibil vârful piciorului stâng, încălțat cu o încălțăminte închisă.

Observații turnare: pe suprafață se observă numeroase urme de pilă – prelucrarea la rece a suprafeței în unele falduri, urme de „stropi” sau alte surplusuri neîndepărtate.

La interior se văd urme de la spatula cu care a fost introdusă ceara în falduri; două puncte de fixare a tijelor de la turnare (secțiune pătrată, cca. 0,4 cm); urme peri pensulă și pilă.

La marginea inferioară, pe interior, se observă marginea elementului de turnare (forme).

Observații lucru la rece și reparații: urme de șlefuire; petic foarte mic.

³⁷ Vezi prezentările generale sau de studii de caz în *Gebrochener Glanz*.

³⁸ Analize ale materialului din care au fost confecționate statuile din lotul de la Ilișua nu s-au realiza până acum. În baza experienței altor proiecte s-a putut constata în ce măsură acestea sunt efectiv relevante. Au fost însă prelevate probe de material în vederea studiului de specialitate, intenționându-se strângerea unui număr mai mare de probe care să permită o gamă mai largă de analize și, mai ales, discuții comparative cu loturile deja analizate în Italia și în alte provincii ale Imperiului Roman.

³⁹ Dimensiunile fragmentelor se referă la lungime x lățime x grosimea peretelui de turnare; pentru terminologia tehnică a se vedea spre exemplu Janietz Schwarz, Rouiller 1996. Fragmentele sunt ilustrate pe **Planșele 2-6** prin fotografii ale fețelor externă (dreapta) și internă (stânga, în imagine).

Fragmentul nr. 3: fragment de veșmânt (P1.3/5).

MJBN, inv. nr. 24513

Stare de conservare: fragment.

Dimensiuni: 12 x 11 x 0,1-0,2 cm.

Observații material: aspect brun-roșiat, poros, cu pori de mici dimensiuni.

Observații turnare: Urme de tăieturi cu latura dreaptă, origine neclară: pot proveni de la pregătirea unor petice sau de la tăierea în bucăți. La partea superioară două urme de petic (?), de cca. 3,7x1 cm, adâncime cca. 0,1-0,15 cm. La interior sunt vizibile urme de la peri pensulă și stropi de natură neclară.

Observații distrugere: Suprafața prezintă parțial o crăpătură fină, provenind eventual de la o lovitură puternică aplicată în zonă și/sau de la ardere.

Fragmentul nr. 4: fragment de veșmânt (?) datorită văluririi recognoscibile (P1.4/1).

MJBN, inv. nr. 24690

Stare de conservare: fragment; la interior, pe aproximativ trei sferturi din suprafață, se observă o depunere alb-gălbui

Dimensiuni: 7,5 x 3,3 x 0,1-0,4 cm.

Observații material: aspect brun-verzui, zonă cu bule mari de aer, suprafață parțial roșiată.

Observații turnare: Pe suprafața interioară sunt stropi minuscule, concentrații pe una dintre laturi și pe sfertul superior. Este însă posibil ca aceștia să se fi lipit de fragment în urma incendierii zonei.

Fragmentul nr. 5: fragment de veșmânt, fald cu două văluriri vizibile (P1.4/2).

MJBN, inv. nr. 24691

Stare de conservare: fragment.

Dimensiuni: 12,5 x 6,1 x 0,1-0,4 cm.

Observații material: brun roșiat, punctual verde și verde-gălbui; zona cu presupusa reparație are aspectul roșu-vișiniu (asemănător cu Fragmentul nr. 4); în fald, pete gri albicioase; poros; la interior zonă masivă de culoare verde-gălbui peste o suprafață cu aspect roșu-brun-vișiniu.

Observații turnare: La partea inferioară un punct de tijă, vizibil pe față. La exterior, în partea inferioară, există urma unui petic.

Observații lucru la rece și reparații: urme de reparații prin turnare (lipitură) suplimentară.

Fragmentul nr. 6: fragment de veșmânt (?) (P1.4/3).

MJBN, inv. nr. 24692

Stare de conservare: fragment.

Dimensiuni: 8,7 x 5,6 x 0,15-0,4 cm.

Observații material: aspect brun verzui închis; grăunțe de nisip minuscule pe suprafață.

Observații turnare: zonă de trecere de la grosime turnare cu perete gros (0,4 cm) la zonă cu perete subțire (0,1 cm).

Observații lucru la rece și reparații: Urme de pilă. În colțul stâng sus zonă cu două laturi drepte pentru fixare sau petic.

Fragmentul nr. 7: fragment de la un element tridimensional de mici dimensiuni, puternic curbat (gen cornucopia) sau de la un fald (P1.4/4).

MJBN, inv. nr. 24693

Stare de conservare: fragment; foarte afectat de foc.

Dimensiuni: 8,3 x 3,4 cm; diametru curbura cca. 3,4 cm; grosime turnare 0,2 cm.

Observații material: La exterior pare să prezinte urme de arsură (suprafață vitrifiată sau doar depunere masivă vitrifiată, aspect spongios).

Observații turnare: Urma pătrată (latura 1 cm) de tijă (?) la interior. La interior stropi. Pe față, zona cu tija pare acoperită ulterior.

Fragmentul nr. 8: fragment de veșmânt, fald(?) (P1.4/5).

MJBN, inv. nr. 24694

Stare de conservare: fragment; depunere neagră verzuie pe un sfert din suprafață.

Dimensiuni: 10,1 x 4,7 x 0,2-0,4 cm.

Greutate: greu.

Observații material: aspect masiv, urme de bule de aer mari pe margini.

Observații localizare pe obiect: Fragment de element corporal, din regiunea abdominală.

Observații turnare: margine plăci ceară.

Observații lucru la rece și reparații: urme de pilă.

Observații distrugere: ruptura pe colțul inferior dreapta datorată eventualei prezenței unor bule de aer masive (?).

Fragmentul nr. 9: fragment de veșmânt, fald(?) (Pl.5/1).

MJBN, inv. nr. 24695

Stare de conservare: fragment; parțial depunere de culoare antracit.

Dimensiuni: 10,8 x 7,4 x 0,04-0,25 cm, perete turnare foarte subțire.

Observații material: aspect brun-roșiatic, bule de aer foarte fine.

Observații localizare pe obiect: Fragment de element corporal, din regiunea abdominală.

Observații turnare: eventual petic în zona care prezintă o concentrare de bule de aer.

Observații distrugere: urme de tăietură de la distrugerea piesei.

Fragmentul nr. 10: fragment nerecunoscut, prezintă o curbă (Pl.5/2).

MJBN, inv. nr. 24696

Stare de conservare: fragment.

Dimensiuni: 3,8 x 2,7 x 0,2 cm.

Observații material: brun, curat.

Observații turnare: la interior „stropi”.

Observații lucru la rece și reparații: urme de pilă.

Fragmentul nr. 11: fragment de veșmânt (?) (Pl.5/3).

MJBN, inv. nr. 24697

Stare de conservare: fragment.

Dimensiuni: 7,1 x 3,1 x 0,25-0,4 cm.

Observații material: brun verzui închis; poros, cu bule mari de aer.

Observații turnare: în două locuri eventuale petice (latura de 1,2 cm).

Observații lucru la rece și reparații: s-a practicat o netezire la rece, suprafața prezintă urme continue de pilă.

Fragmentul nr. 12: fragment nerecunoscut (Pl.5/4).

MJBN, inv. nr. 24698

Stare de conservare: fragment; oxidare gri-verzuie.

Dimensiuni: 5,8 x 3,7 x 0,03-0,3 cm.

Observații material: la interior sunt urme albicioase, posibil de la un aliaj cu care s-a realizat o lipire (?).

Observații lucru la rece și reparații: urme de pilă; linii scrijelite cu un vârf foarte ascuțit și fin, în trei direcții.

Observații distrugere: două linii aplicate cu o unealtă ascuțită, prin lovire, similare totuși urmelor de pe interiorul Fragmentului 13.

Fragmentul nr. 13: fragment de veșmânt (Pl.5/5).

MJBN, inv. nr. 24699

Stare de conservare: fragment, depunere verde-gălbui.

Dimensiuni: 9,3 x 7,0 x 0,15-0,3 cm.

Observații material: brun verde închis, parțial bule, spongios, cu suprafața crăpată.

Observații turnare: colț de petic la margine, eventual ar aparține unei tije, fiind de pe față spre interior.

Observații lucru la rece și reparații: urme de la vârful unei unelte intrat în material (ceară?).

Fragmentul nr. 14: fragment de veșmânt cu fald (Pl.5/6).

MJBN, inv. nr. 24700

Stare de conservare: fragment; depunere roșie-vișinie pe care este o depunere negru-antracit, foarte fină, cu nisip, masivă în interfald și la interior.

Dimensiuni: 7,5 x 6,8 x 0,15-0,2-0,3 cm.

Observații material: brun; bule de aer.

Observații localizare pe obiect: Fragment de element corporal, din regiunea abdominală.

Observații turnare: tăieturi pentru petic în două puncte.

Observații lucru la rece și reparații: în interfaldul cu depunere antracit exista posibilitatea unei reparații pe linie de fisură.

Fragmentul nr. 15: fragment de veșmânt, fald (P1.6/1).

MJBN, inv. nr. 24701

Stare de conservare: fragment; depunere negru-antracit, foarte fină, cu nisip, și pe verso; zonă roșie-vișinie/verde-gălbui.

Dimensiuni: 10,6 x 6,2 x 0,2-0,3-0,4 cm.

Observații material: brun roșiatic.

Observații turnare: la interior este vizibilă o șanțuire; linie plăci ceară; aspect parțial lis, cu stropi și bule de aer.

Fragmentul nr. 16: fragment de veșmânt (?) păstrând curbura originală (P1.6/2).

MJBN, inv. nr. 24702

Stare de conservare: fragment; depunere verde-gălbui pe marginea inferioară și antracit; coroziuni de diferite culori; depunere stropi origine neidentificabilă; parțial aspect vitrifiat.

Dimensiuni: 8 x 9,3 x 0,1-0,3 cm.

Observații material: suprafața neregulată, culoare foarte diferită de la brun la roșu – verde gălbui; bule de aer.

Observații turnare: două urme de petic.

Fragmentul nr. 17: fragment de veșmânt, fald (P1.6/3).

MJBN, inv. nr. 24703

Stare de conservare: fragment.

Dimensiuni: 13,8 x 3,1 x 0,15-0,35 cm.

Observații material: aspect brun roșiatic.

Observații lucru la rece și reparații: urme de pilă.

Fragmentul nr. 18: fragment de veșmânt, prezintă o curbura originală (P1.6/4).

MJBN, inv. nr. 24704

Stare de conservare: fragment; depunere negru – verde/gălbui, cu aspect vitrifiat pe toată suprafața.

Dimensiuni: 9,3 x 8,3 x 0,2-0,35 cm.

Observații material: brun roșiatic, cu bule și stropi; unele bule sunt foarte adânci, una trece prin peretele de turnare.

Observații turnare: o margine pentru petic sau a elementului de turnare la marginea inferioară; la interior punct de tijă (acoperit de depunere); „creastă” de la joncțiunea de plăci sau de altă natură, vizibilă parțial sub depunere.

Fragmentul nr. 19: fragment de veșmânt (P1.6/5).

MJBN, inv. nr. 24705

Stare de conservare: fragment; afectat de ardere.

Dimensiuni: 14,0 x 11,5 x 0,2-0,25-0,3 cm.

Observații material: brun cu roșu-vișiniu.

Conexiuni în cadrul lotului: pare să aparțină de același monument ca fragmentul nr. 20, fără a exista conexiune directă.

Observații localizare pe obiect: fragment de statuie umană, din regiunea umărului.

Depuneri: stropi, cu nisip, în interfaldul mai mare depunere galben-verzui.

Observații turnare: margine placă ceară, trei stropi mari pe verso; impresiune de la unealtă cu trei puncte cu vârf bont/ degete? (diametru 0,6 cm), observată și la interiorul Fragmentului nr. 1 (P1.2/7).

Observații lucru la rece și reparații: urmă de pilă.

Fragmentul nr. 20: fragment de veșmânt cu bumb (P1.6/6;8/2).

MJBN, inv. nr. 24706

Stare de conservare: fragment; depunere verde-gălbui.

Dimensiuni: 11 x 7 x 0,1-0,5 cm; nasture sau ac de fixare cu cap piramidal (diametru 1,1 cm).

Observații material: brun, parțial vișiniu-roșiatic; zona cu nasture prezintă bule de aer.

Conexiuni: posibil din același monument cu Fragmentul nr. 19, fără a exista conexiune directă.

Observații localizare pe obiect: fragment de statuie reprezentând un personaj feminin, din regiunea umărului sau pe braț (?).

Observații lucru la rece și reparații: urme de pilă.

Fragmente von Bronzestatuen aus dem römischen Kastell Ilișua (Kr. Bistrița-Năsăud)
(Zusammenfassung)

Zwanzig Fragmente von Bronzestatuen, gefunden 1983 im Auxiliarkastell von Ilișua werden zum ersten Mal vorgelegt und ausgewertet. Die sind im süd-östlichen Turm der Porta Praetoria zu Tage gekommen, in einem Kontext des 3. Jhs. n.Chr., dass ein starken Brand erlitten hat.

Eine genauere Identifizierung ist auf Grund der starken Fragmentierung der meisten Stücke nicht über eine grobe Zuordnung zur Gewandstatuen möglich. Allein für drei Fragmente (Nr. 1, 2 und 20) war es möglich sowohl eine Lokalisierung auf zwei oder drei weiblichen Statuen vorzuschlagen (ohne Anhaltspunkte zur Bestimmung als menschlichen oder göttlichen Gestalt), als auch eine Aussage zur ursprünglichen Proportionen (Fragment nr. 2 stammt von eineinhalb bis doppelt lebensgrosse Statue).

Technische Beobachtungen der Oberfläche und Machart lassen die Fragmente unter den üblichen Bronzestatuen aus dem Limeskastellen des Imperium Romanum einreihen. Wichtig ist zudem, dass gewisse Detailbehandlungen (wie z.B. der Kernhalteröffnungen) zum ersten Mal auch in Dakien festgestellt wurden und gute Parallelen in den Nordwestprovinzen finden.

Die aus dem Kastell und der Umgebung stammenden Statuenbasen bieten Gelegenheit zur Hypothese einer Aufstellung einer der weiblichen Bronzestatuen auf der Basis für Iulia Mamaea, *mater castrorum* (CIL III 798), gestiftet von der Ala Tungrorum Frontoniana Alexandriana.

Bibliografie

- Alexandrescu (sub tipar) C.-G. Alexandrescu, *Römische Großbronzen aus den Provinzen Dacia und Moesia inferior: Funde aus den militärischen Anlagen*, in: M. Kemkes (Hrsg.), *Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes*, Beiträge zum Welterbe Limes 9 (sub tipar).
- Anghel 2007 S. Anghel, *Hiding and protecting statuary: a late antique practice*, in: L.F. Vagalinski (ed.), *The Lower Danube in Antiquity (VI c BC – VI c AD). International Archaeological conference Bulgaria – Tutrakan 6.-7.10.2005*, Sofia, 2007, 353-360.
- Diaconescu 2005 Al. Diaconescu, *Statuaria majoră în Dacia romană*, Cluj-Napoca, 2005.
- Bărbulescu 2015 M. Bărbulescu, *Arta romană la Potaissa*, București, 2015.
- Bondoc, Dincă 2003 D. Bondoc, D.R. Dincă, *Bronzuri figurate romane. Muzeul Romaniștilor Caracal (Bronzuri figurate romane de la Romula) / Roman figurines of bronze. The Museum from Caracal (Roman figurines of bronze from Romula)*, Craiova, 2003.
- Bondoc - Gudea 2009 Dorel Bondoc, Nicolae Gudea, *Castrul roman de la Răcari: încercare de monografie. Interferențe etnice și culturale în milenii I a. Chr. - I p. Chr. Bd. 14* (Cluj-Napoca 2009).
- Formigli (cur.) 1999 E. Formigli (cur.), *I grandi bronzi antichi. Le fonderie e le tecniche di lavorazione dall'età arcaica al Rinascimento*, Siena, 1999.
- Gaiu 2011 C. Gaiu, *Vestigii ale metalurgiei bronzului în castrul roman de la Ilișua*, Revista Bistriței, 25, 2011, 169-178.
- Gaiu, Zăgreanu 2012 C. Gaiu, R. Zăgreanu, *Inscripții și piese sculpturale din castrul roman de la Ilișua*, Cluj-Napoca, 2012.
- Gamer 1969 G. Gamer, *Kaiserliche Bronzestatuen aus den Kastellen und Legionslagern an Rhein- und Donaugrenze des Römischen Imperiums*. Inaugural Dissertation München (Gießen 1969).
- Gebrochener Glanz LVR-LandesMuseum Bonn, Archäologisches Landesmuseum Baden-Württemberg und Museum Het Valkhof Nijmegen (Hrsg.), *Gebrochener Glanz: Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes*. Begleitbuch zur Ausstellung „Gebrochener Glanz. Römische Großbronzen am UNESCO-Welterbe Limes“ LVR-LandesMuseum Bonn vom 20. März bis 20. Juli 2014, Limesmuseum Aalen vom 16. August 2014 bis 22. Februar 2015, Museum Het Valkhof Nijmegen vom 21. März bis 21. Juni 2015 (Mainz 2014).
- Găzdac, Gaiu, Marchiș 2011 C. Găzdac, C. Gaiu, E. Marchiș, *Arcobadara (Ilișua)*, Coins from Roman sites and collections of Roman coins from Romania 6, Cluj-Napoca, 2011.
- Janietz 2000 B. Janietz, *Ein Depot zerschlagener Grossbronzen aus Augusta Raurica. Die Rekonstruktion der Gewandfiguren*, Forschungen in Augst 30, Augst, 2000.
- Janietz Schwarz, Rouiller 1996 B. Janietz Schwarz, D. Rouiller, *Ein Depot zerschlagener Grossbronzen aus Augusta Raurica. Die Rekonstruktion der beiden Pferdestatuen und Untersuchungen zur Herstellungstechnik*, Forschungen in Augst 20, Augst, 1996.
- Kemkes, Sarge 2009 M. Kemkes, C. Sarge, *Gesichter der Macht. Kaiserbilder in Rom und am Limes*, Schriften des Limesmuseums Aalen 60, Stuttgart, 2009.

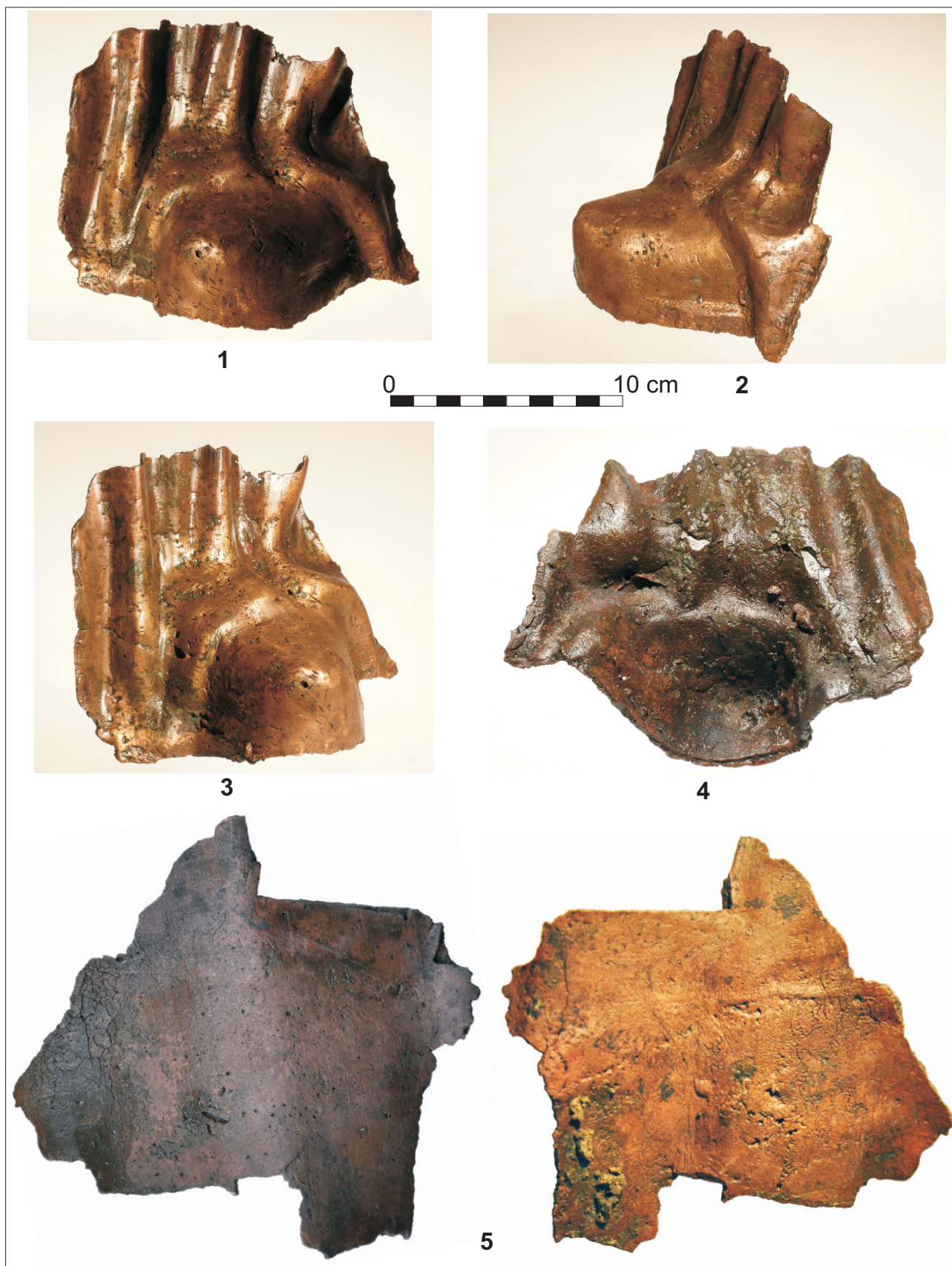
- Lahusen, Formigli 2001 G. Lahusen, E. Formigli, *Römische Bildnisse aus Bronze. Kunst und Technik*, München, 2001.
- Milceva 2005 R. Milceva, *Römische Skulptur im Archäologischen National Museum Sofia*, Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraumes. Antike Skulptur in Bulgarien 1, Langenweißbach, 2005.
- Myrup Kristensen, Stirling (eds.) 2016 T. Myrup Kristensen, L. Stirling (eds.), *The Afterlife of Greek and Roman Sculpture. Late Antique Responses and Practices*, Michigan, 2016.
- Petculescu (ed.) 2003 L. Petculescu (ed.), *Antique Bronzes in Romania. Exhibition Catalogue*, Bucharest, 2003.
- Piso 2013 I. Piso, *Studia Porolissensia IV*, Revista Bistriței 27, 2013, 39-51.
- Pop 1978 C. Pop, *Statui imperiale din bronz în Dacia romană*, Acta Musei Napocensis 15, 1978, 135-165.
- Protase, Gaiu, Marinescu 1996-1997 D. Protase, C. Gaiu, Gh. Marinescu, *Le camp romain et l'établissement civil d'Ilișua (département de Bistrița Năsăud), Rapports préliminaires et conclusions concernant les fouilles archéologiques effectuées dans le courant des années 1978-1995*, Revista Bistriței 10-11, 1996-1997, 27-110.
- Rasbach 2014 G. Rasbach, *Bronzene Reiterstatuen aus der augusteischen Stadtgründung von Waldgirmes - ein herausragender Neufund frühkaiserzeitlicher Großplastik*, Archäologischer Anzeiger 2014/1, 15-44
- Salcuni, Formigli 2011 A. Salcuni, E. Formigli, *Grandi bronzi romani dall'Italia settentrionale Brescia, Cividate Camuno e Verona*, Frankfurter Archäologische Schriften 17, Bonn, 2011.
- Sarnowski 1989 T. Sarnowski, *Zur Statuenaustattung römischer Stabsgebäude*, Bonner Jahrbücher 189, 1989, 97-120.
- Sarnowski 2005 T. Sarnowski, *Drei spätkaiserzeitliche Statuenbasen aus Novae in Niedermösien*, in: M. Mirkovic (ed), *Römische Städte und Festungen an der Donau*, Belgrade, 2005, 223-230.
- Stoll 1992 O. Stoll, *Die Skulpturenausstattung römischer Militäranlagen an Rhein und Donau. Der Obergermanisch-Rätische Limes, Pharos. Studien zur griechisch-römischen Antike 1*, St. Katharinen, 1992.
- Stoll 2014 O. Stoll, *Genius, Minerva und Fortuna im Kontext. Gruppenbezogene Weihepraxis von Armeeangehörigen am Obergermanisch-Rätischen Limes*, in: A.W. Busch, A. Schäfer (Hrsg.), *Römische Weihaltäre im Kontext*, Friedberg, 2014, 335-367.
- Tocilescu 1900 Gr.G. Tocilescu, *Fouilles et recherches archéologiques en Roumanie*, București, 1900.

Sursa ilustrației

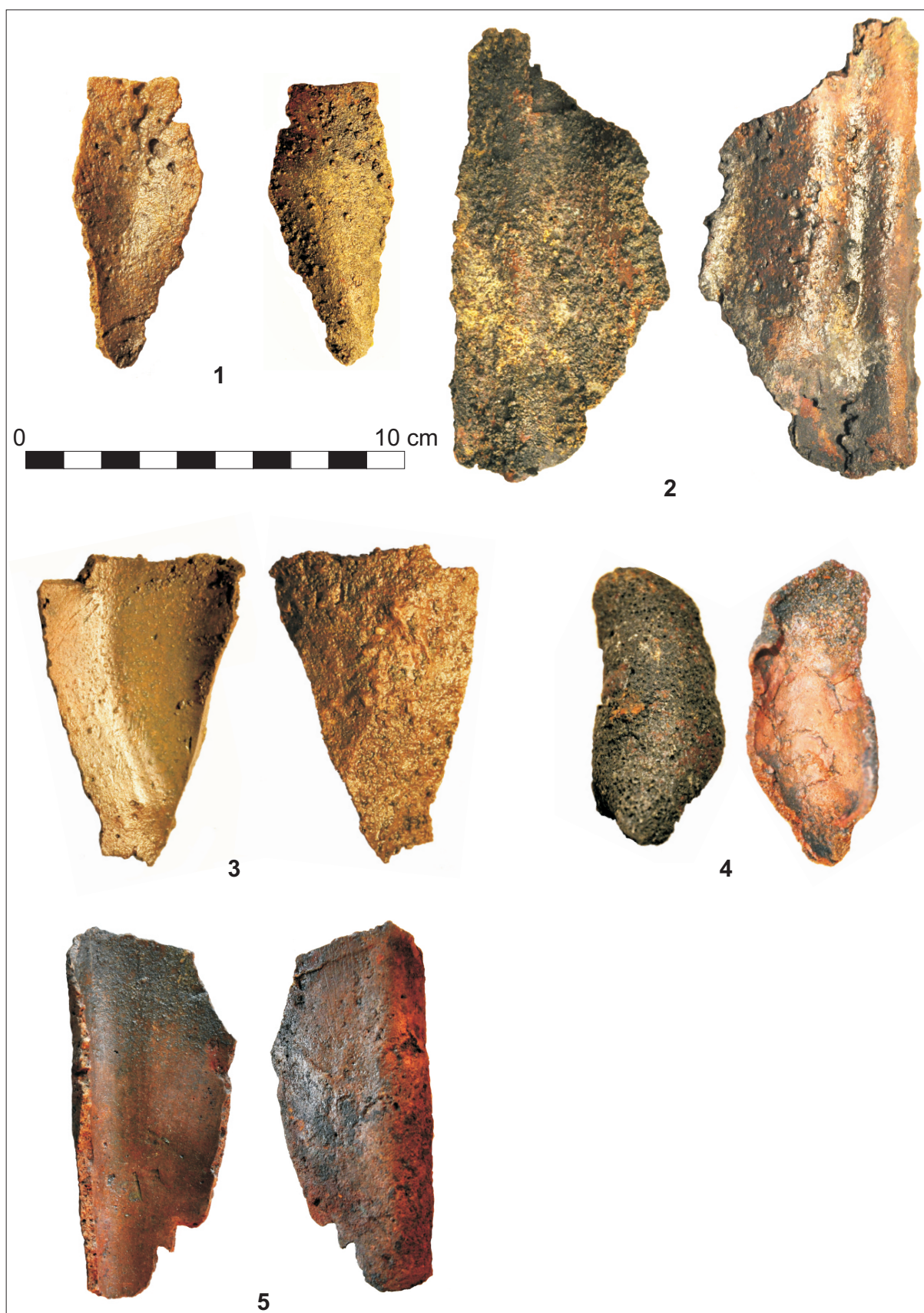
Ilustrațiile au fost realizate de autoare cu excepția Pl.2/1-8 și Pl. 3/1-4 (Gh. Chelmeș) și Pl.7, 8/1-2, 9/1 (C. Georgescu). La Pl.1/1-2 s-a folosit ca bază de hartă M. Bărbulescu (coord.), *Atlas-dicționar al Daciei romane*, Cluj-Napoca, 2005, 60, Harta XV. Pentru Pl.9/2 - montajul desenului Fragmentului nr. 20 pe un detaliu al statuii împărătesei Fulvia Plautilla din Galeria degli Uffizzi, Florența.

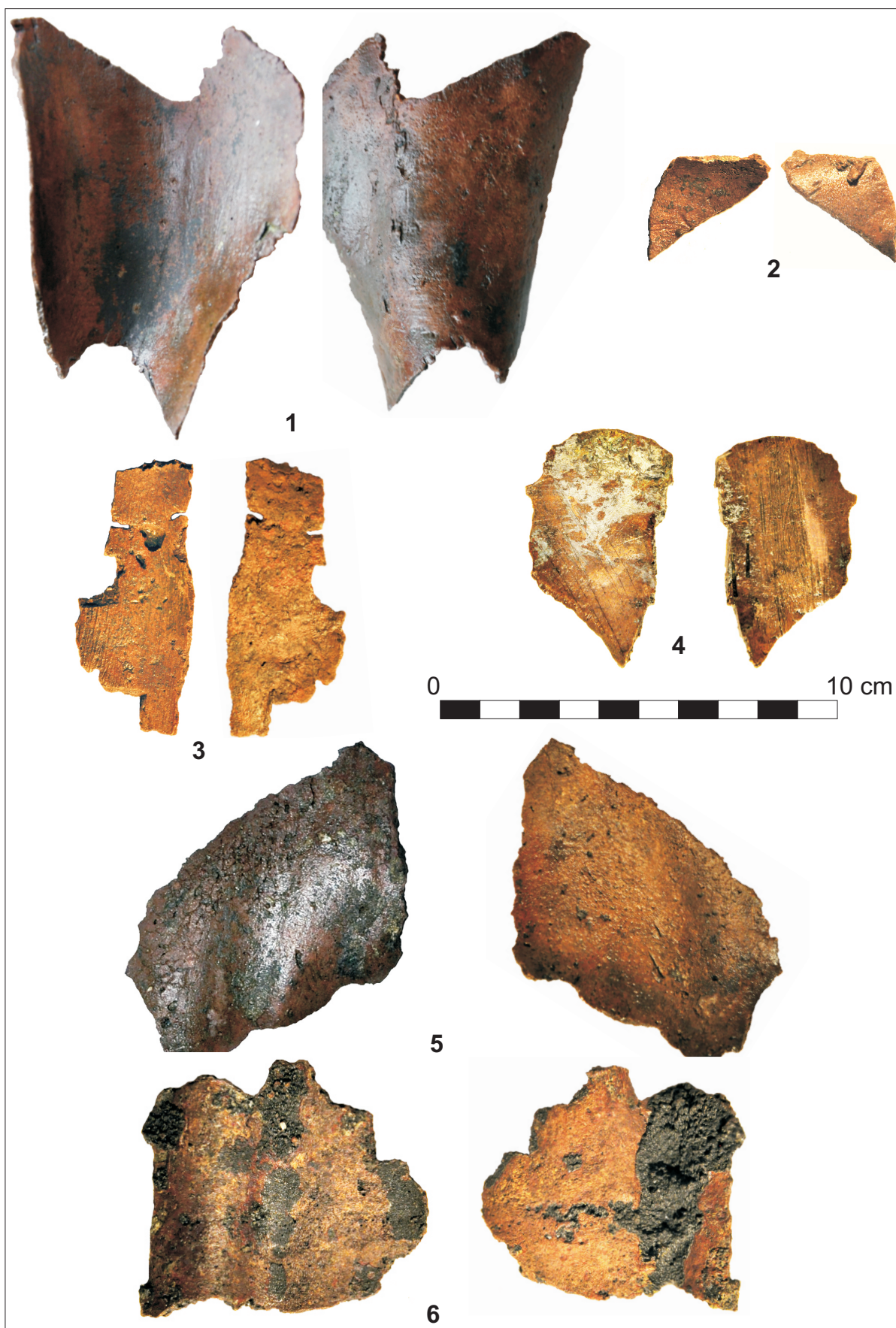
Pl. 2: Ilișua – Fragmentul nr. 1 – vederi exterioare (ansamblul 1-3, detalii 4-6) și de pe fața interioară (8-9)
 / Ilișua – Fragment no 1 – exterior (1-3, details 4-6) and interior (8-9)

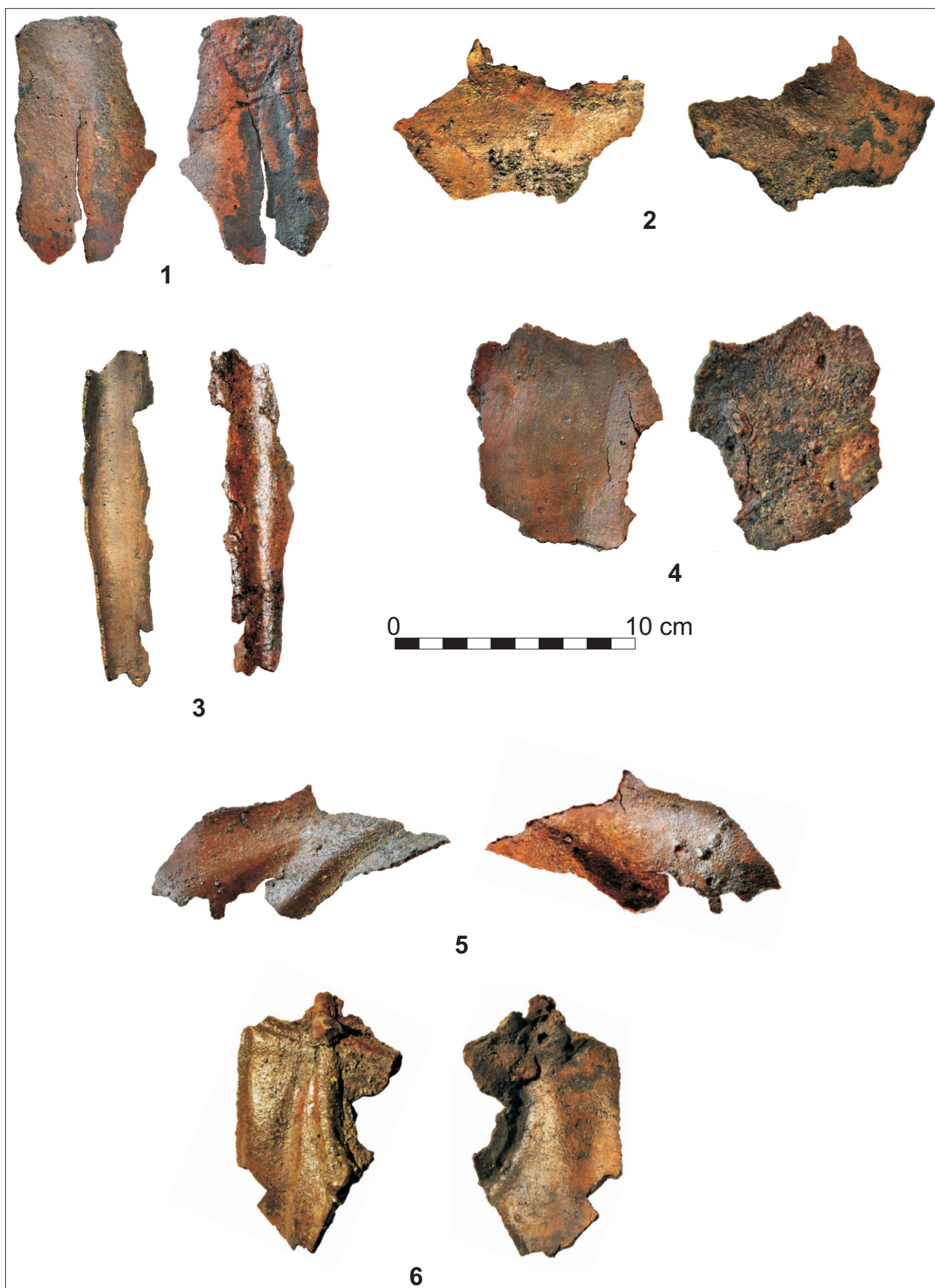
Pl. 3: Ilișua – Fragmentul nr. 2 – vederi exterioare (1-3) și de la interior (4); Fragmentul nr. 3 (5)
 / Ilișua – Fragment no 2 – exterior (1-3) and interior (4); Fragment no 3 (5)

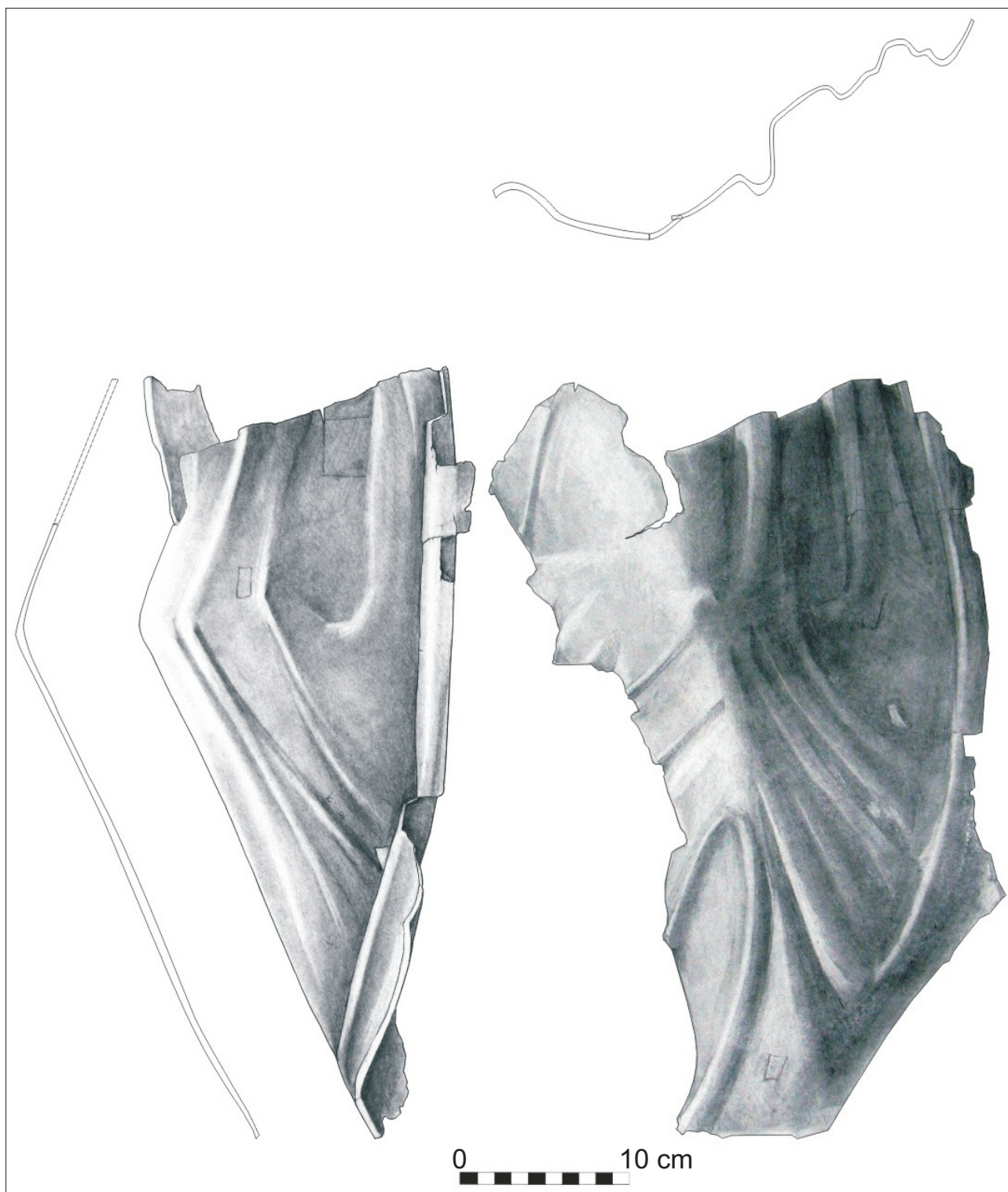
Pl. 4: Ilișua – Fragmentul nr. 4 (1); Fragmentul nr. 5 (2); Fragmentul nr. 6 (3); Fragmentul nr. 7 (4); Fragmentul nr. 8 (5)
 / Ilișua – Fragment no 4 (1); Fragment no 5 (2); Fragment no 6 (3); Fragment no 7 (4); Fragment no 8 (5)

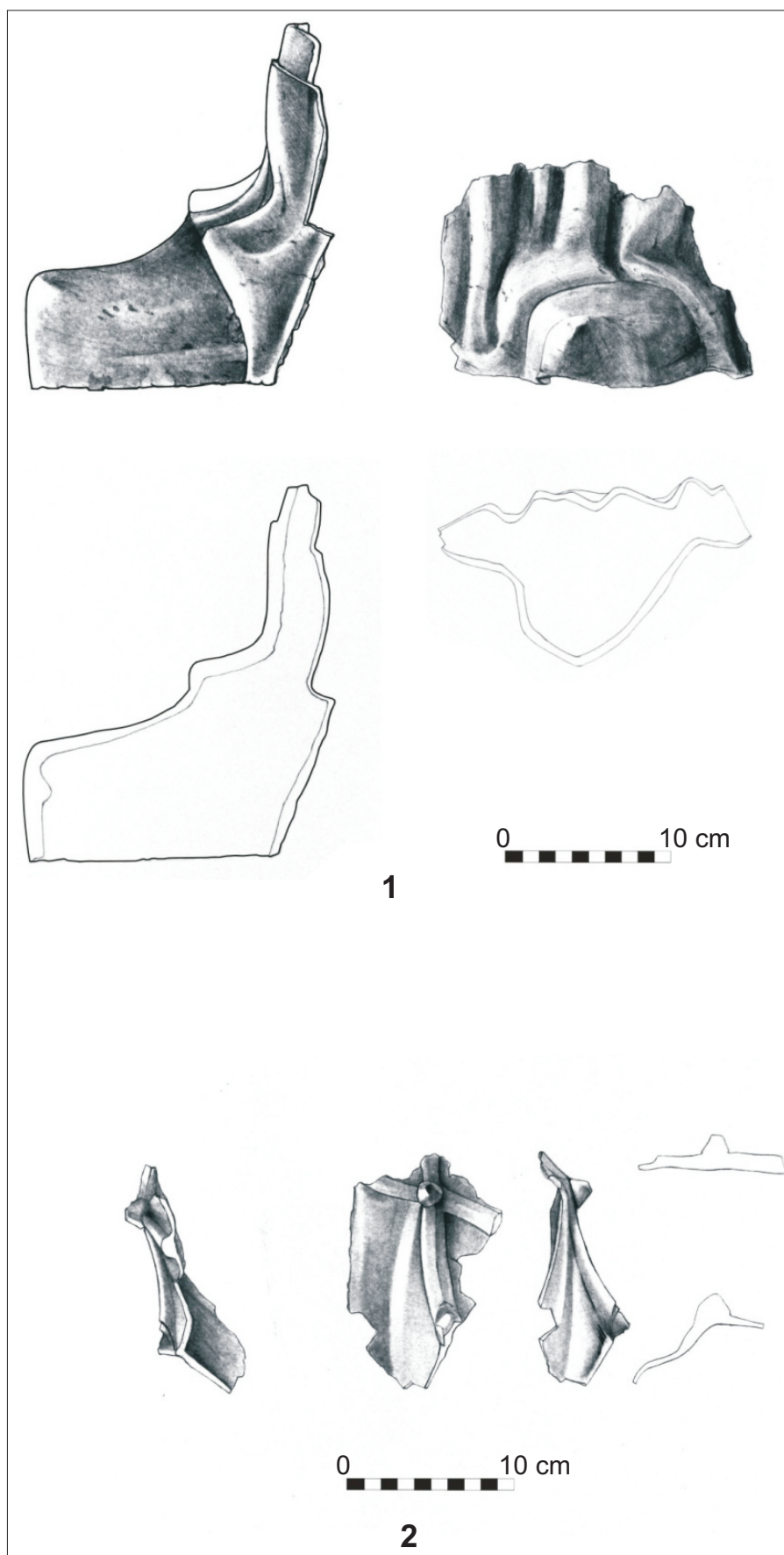
Pl. 5: Ilișua – Fragmentul nr. 9 (1); Fragmentul nr. 10 (2); Fragmentul nr. 11 (3); Fragmentul nr. 12 (4); Fragmentul nr. 13 (5); Fragmentul nr. 14 (6)
 / Ilișua – Fragment no 9 (1); Fragment no 10 (2); Fragment no 11 (3); Fragment no 12 (4); Fragment no 13 (5); Fragment no 14 (6)

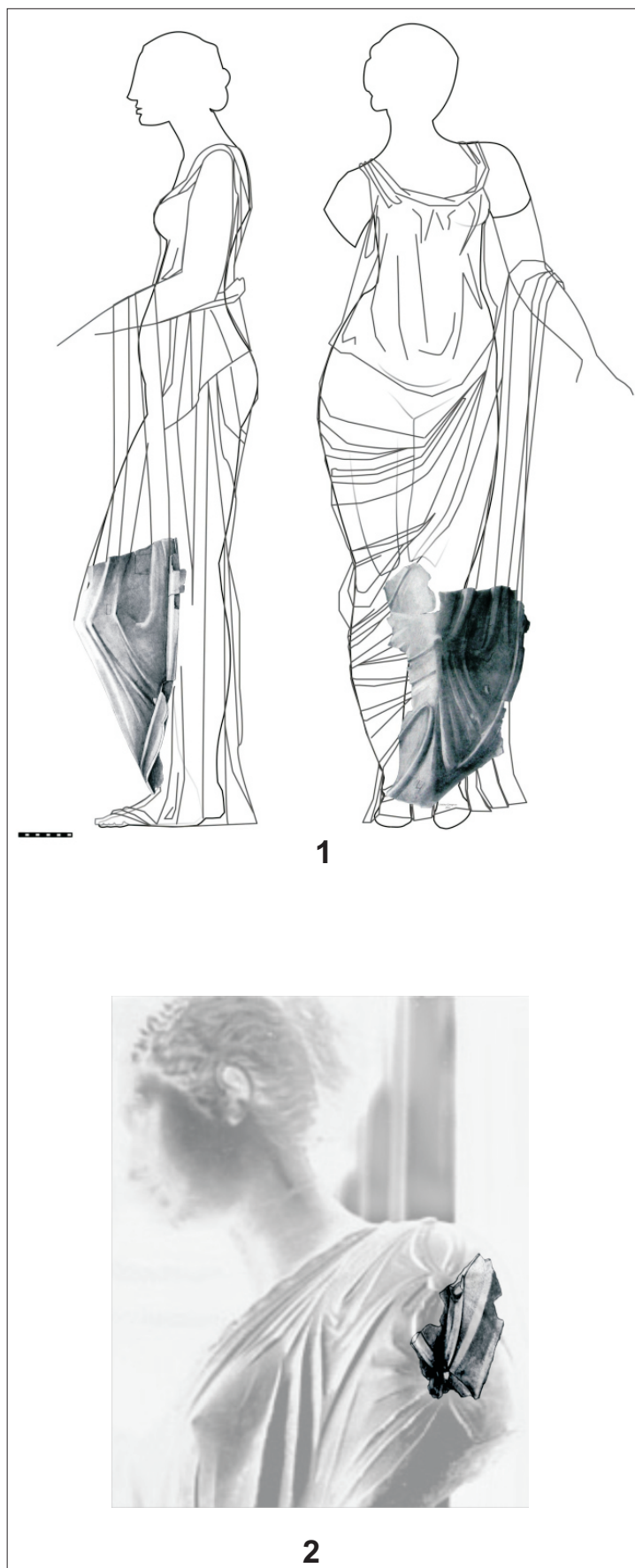
PI. 6: Ilișua – Fragmentul nr. 15 (1); Fragmentul nr. 16 (2); Fragmentul nr. 17 (3); Fragmentul nr. 18 (4); Fragmentul nr. 19 (5); Fragmentul nr. 20 (6)
 / Ilișua – Fragment no 15 (1); Fragment no 16 (2); Fragment no 17 (3); Fragment no 18 (4); Fragment no 19 (5); Fragment no 20 (6)

Pl. 7: Ilișua – Fragmentul nr. 1
/ Ilișua – Fragment no 1

PI. 8: Ilișua – Fragmentul nr. 2 (1); Fragmentul nr. 20 (2)
 / Ilișua – Fragment no 2 (1); Fragment no 20 (2)

Pl. 9